

GENETYCZNO-SYSTEMOWE UJĘCIE FUNKCJI I STRUKTURY FUNKCJONALNEJ MIASTA*

1. WPROWADZENIE

Badanie miast z punktu widzenia istnienia w nich działalności społecznych i gospodarczych, ich wielkości wykształcenia, struktury rodzajowej, dominacji i specjalizacji stanowi w geografii osadnictwa elementarną treść analiz funkcjonalnych. W badaniach tych drugorzędną rolę odgrywa czynnik czasu, co zawęża przedmiot poznania, a tym samym ogranicza wyjaśnienie rzeczywistości. Problem genezy, ewolucji funkcji oraz ich wpływu na całokształt życia miasta oraz systemu osadniczego jest pomijany lub traktowany marginesowo. W geograficznej literaturze przedmiotu, od czasu badań A. Werwickiego (1970) z lat 60., właściwie trudno znaleźć pogłębione studia nad genezą i dynamiką funkcji miejskich.

Pozostawienie przez geografów tych zagadnień na uboczu wytworzyło poważną lukę w stanie naszej wiedzy o transformacji miast i ich systemów, której historycy nie są w stanie wypełnić. Historyczne prace traktujące o tej problematyce pisane są raczej z pozycji „lustratora dóbr miejskich”, którego głównym zadaniem jest sporządzenie precyzyjnego opisu inwentarza miejskiego. Funkcje nie są w nich traktowane jako termin syntetyzujący, wchodzący w skład zespołu twierdzeń i pojęć określonej teorii, ale przede wszystkim jako substancjonalny wyraz stanu gospodarczego miasta. Z punktu widzenia geograficznego sporządzone przez historyków chronologiczne analizy stanu miast stanowią niezastąpiony materiał poznawczy dla genetyczno-systemowego ujęcia funkcji i struktury funkcjonalnej.

* Praca została wydana w 1994 r. w materiałach konferencyjnych pt. Zagadnienia Geografii Historycznej Osadnictwa w Polsce (red. M. Koter, J. Tkocz), Uniwersytet Mikołaja Kopernika, Uniwersytet Łódzki, Toruń-Łódź, s. 39-45.

Celem pracy jest próba zarysowania podstaw funkcjonalnego programu badawczego miast, który uwzględniałby genezę funkcji i struktury funkcjonalnej, identyfikację czynników kształtujących funkcję i określał ich transformacje oraz ustalał wpływ funkcji na przeobrażenia społeczne i morfologiczne miasta oraz systemu osadniczego.

Zadaniem programu byłoby stworzenie podstaw metodologicznych do prowadzenia studiów porównawczych miast, później lokalnych i regionalnych systemów osadniczych, jako drogi do wykrycia tego co w ich rozwoju funkcjonalnym uniwersalne i powtarzalne, być może ponadczasowe.

2. KLASYCZNE PROGRAMY BADAŃ FUNKcjONALNYCH A UJĘCIE GENETYCZNO-FUNKcjONALNE

Według W. Maika (1988) „funkcjonalizm w badaniach geograficzno-osadniczych cechuje niedostateczne uznanie historyzmu i transformacji historycznej”. Pominięcie tych aspektów w klasycznych programach analizy funkcjonalnej miast skierowało całość tych badań na drogę ujęć makrostrukturalnych, formalizmu ekonomicznego oraz zredukowania roli człowieka zaledwie do pozycji jednego z elementów jakiejś całości ekonomiczno-osadniczej. Bez względu na wkład, jaki klasyczne programy funkcjonalne wniosły w wyjaśnienie procesów rozwojowych miast i systemów osadniczych, faktem jest, że pominięcie przemian historycznych zawężyło i zubożyło ich treści poznawcze i wyjaśniające. W konsekwencji naczelne pojęcie funkcji zostało sprowadzone tylko do kategorii układu stosunków ekonomicznych. Ewolucja badań funkcjonalnych polegająca na przejściu od ujęć typologicznych o charakterze analityczno-sumacyjnym do ujęć diachroniczno-funkcjonalnych, jak je nazywa cytowany wyżej autor, nie rozszerzyła horyzontów badawczych tych programów o treści pozaekonomiczne. Utrzymująca się do dzisiaj preferencja podejścia diachroniczno-funkcjonalnego nad ujęciem genetyczno-funkcjonalnym pozwoliła na opis systemów osadniczych w ruchu, stawianiu czy dzianiu się, lecz pozbawiła badania te możliwości poszukiwania tego, co w dziejach rozwoju społeczno-gospodarczego systemów osadniczych (miast) uniwersalne i powtarzalne.

3. WIELOASPEKTOWE ROZUMIENIE POJĘCIA FUNKCJI MIAST

Pojęciem podstawowym programu i samym przedmiotem badania jest funkcja miast, stąd kluczowym staje się wyjaśnienie jej sensu. Funkcja jest pojęciem złożonym, w swej istocie abstrakcyjnym choć posiadającym odzwierciedlenie w przestrzeni materialnej miasta i świadomości społecznej jego mieszkańców. Zakres treści tego terminu obejmuje zarówno same zinstytucjonalizowane obiekty usługowo-produkcyjne

w mieście, jak i efekty ich działania, działalności jego mieszkańców, w wyniku których powstają konkretne przedmioty materialne oraz treści duchowe (idee), jak i wyobrażenia ludzi o znaczeniu społecznym określonych miejsc (miasta innych miast).

Niewątpliwie pojęcie funkcji winno być rozpatrywane co najmniej w trzech płaszczyznach: społecznej, gospodarczej (ekonomicznej) i morfologicznej (fizjonomiczno-przestrzennej).

W pierwszej z nich funkcja miasta, lub jakiegoś miejsca jest: a) subiektywnym wyobrażeniem ludzi o roli tego miejsca (miasta) w szerszym kontekście społeczno-przestrzennym, b) pewną wartością znaczenia i pozycji ludzi żyjących oraz gospodarujących w tym miejscu.

W płaszczyźnie gospodarczej funkcją miejsca są skupione w nim działalności społeczno-gospodarcze, które najczęściej postrzegane są przez występujące w nim miejsca pracy. Z tej perspektywy funkcja identyfikuje dane miejsce w społeczno-przestrzennym podziale pracy, jest ono równocześnie źródłem eksportu tworzonych dóbr i idei oraz punktem zaspokajania pewnych potrzeb ludzi.

W płaszczyźnie morfologicznej, funkcją miejsca stają się materialne formy zagospodarowania przestrzennego, których utylitarny i symboliczny charakter może być dostosowany lub też nie do aktualnych potrzeb mieszkańców. Wynika to z faktu, że jak pisze K. Dziewoński (1962) „w formach morfologicznych (...) zachowują się z reguły elementy – relikty układów i funkcji minionych...”.

Pojęcie funkcji rozumiane w sensie wieloaspektowym staje się tym samym jednym z naczelných (najbardziej uniwersalnych) pojęć opisujących fenomen miasta. W badaniach genetycznych, posługujących się metodą retrospekcji, z uwagi na zasoby zmieniających się informacji, które występują na dodatek w różnych kontekstach historycznych, szerokie rozumienie pojęcia funkcji jest szczególnie korzystne. Na każdym jednak poziomie prowadzonej analizy powinniśmy być świadomi, z jakiej perspektywy opisujemy określoną funkcję miasta.

4. ZAŁOŻENIA PROGRAMU GENETYCZNO-FUNKCJONALNEGO

Konstrukcja każdego programu badawczego wymaga ustalenia pewnych założeń i stwierdzeń wstępnych, które ograniczają, ale także systematyzują całe postępowanie badawcze.

Przyjęto zatem, że:

1. Istnieje historyczna ciągłość ośrodków miejskich (miejskiego systemu osadniczego) wyrażająca się trwaniem miast. Każde z nich ma sobie tylko właściwą ścieżkę przemian, wyrażającą się rozwojem, stagnacją lub upadkiem, która jest szczególnym przejawem ogólnego procesu dziejowego, charakterystycznego dla danej cywilizacji, kraju i regionu.

2. W funkcjach miast zapisana zostaje historyczna ciągłość ośrodka osadniczego, jego indywidualna ścieżka przemian (transformacji) oraz proces ewolucji systemu osadniczego, w skład którego ono wchodzi. Wyczerpująca systematyka skumulowanych treści zawartych w funkcjach jest bardzo trudna, z uwagi na niemożność pełnej werbalizacji czynników kształtujących.
3. Funkcje miejskie są podstawowym atrybutem miasta, ich transformacja jest stałym procesem, który generuje zmiany społeczne, gospodarcze i morfologiczno-przestrzenne ośrodka, a w efekcie i systemu osadniczego (lokalnego, regionalnego). Zmiany te m.in. stają się w następnych sekwencjach czasowych czynnikami sprawczymi kolejnej transformacji funkcji. Powstaje specyficzna pętla zmian.

5. ZARYS PROGRAMU BADAWCZEGO

Według K. Dziewońskiego (1962) „warunkiem prawidłowego przeprowadzania badań typu historycznego jest między innymi zastosowanie metody retrogresywnej, która z kolei wymaga dobrego poznania współczesności, jako elementu wyjściowego całej retrogresji”. Idąc tym tropem, całość badań składa się z dwóch zasadniczych części: identyfikacji funkcji i struktury funkcjonalnej w okresie współczesnym; określania transformacji funkcjonalnej ośrodka w czasach historycznych. W pierwszej części wykorzystać można programy badawcze wywodzące się z koncepcji bazy ekonomicznej. Mają one tę zaletę, że uzyskane wyniki wyrażane są w kategoriach ilościowych i mogą być między sobą porównywane. Programy klasyczne odzwierciedlają jednak przede wszystkim ekonomiczny aspekt funkcji, stąd winny być uzupełnione badaniami społecznymi i morfologicznymi. Trudność jednak w tym, że poziom zaawansowania teoretycznego i metodycznego w tych ostatnich jest znikomy.

Część druga polega na retrogresywnej metodzie interpretacji źródeł historycznych z punktu widzenia funkcjonalnego. Rzecz polega na ustaleniu zmienności funkcji i struktury funkcjonalnej miasta w całym okresie jego istnienia. Szczególnie idzie o wykrycie tych momentów, w których nastąpiły zmiany funkcji i struktury, powodujące swego rodzaju zwrot społeczny, gospodarczy czy morfologiczny w dziejach miasta. Uchwycenie tych momentów jest ważne, bowiem kończą i równocześnie rozpoczynają one jakiś proces przemian funkcjonalnych. Całość badań można ująć w pewnego rodzaju schemat postępowania, który odzwierciedla główną ideę programu genetyczno-systemowego. Polega on na:

1. Identyfikacji głównych czynników sprawczych określanych tu jako funkcjonalne.

2. Wyróżnieniu procesów i faz (etapów) kształtujących funkcje i strukturę funkcjonalną miasta.
 3. Ustaleniu katalogu dominujących funkcji i rodzaju struktury wynikających z tych procesów.
 4. Określeniu miejskich efektów przemian funkcjonalnych miasta (ewentualnie oddziaływań tych przemian na system osadniczy, w skład którego badane miasto wchodzi).
- Wymieniona koncepcja postępowania (schemat) uzasadnia następujący tok rozumowania:

Ad 1. Proces przemian ośrodka miejskiego jest wynikiem działania różnorodnych czynników sprawczych (funkcjonalnych). W najprostszym dychotomicznym podziale określono je jako zewnętrzne – środowiska, w jakim miasto ma możliwość istnienia oraz wewnętrzne – stanowiące złożony efekt potencjałów społecznego i gospodarczego, jakimi sam ośrodek dysponuje.

Wśród czynników zewnętrznych za najistotniejsze można uznać:

- a) Polityczne (np. nadanie praw administracyjnych, zmiany podziału terytorialnego, polityka preferencyjna rządów, polityka celna państwa, system prawa gospodarczego, wojny itp.)
- b) Ogólnogospodarcze i techniczno-organizacyjne (np. wahania koniunktury gospodarczej, postęp techniczny produkcji, zmiana środków komunikacji itp.)
- c) Systemowe – związane z przejściem od formacji feudalnej do kapitalistycznej, od kapitalistycznej do socjalistycznej oraz od socjalistycznej do kapitalistycznej.

Czynniki wewnętrzne wynikają z samego miasta, jego potencjału społecznego wyrażającego się przede wszystkim w jakości i ilości mieszkańców oraz potencjału gospodarczego, który jest dziedzictwem dokonań pokoleń poprzedzających.

Ad 2. Rozpoznanie czynników funkcjonalnych, analiza ich rodzajów, natężenia i występowania w czasie stanowi podstawę wyróżnienia procesów i ich faz, czyli stanu w określonej chwili, kształtujących funkcje i strukturę funkcjonalną.

Pojęcie procesu określa nam zatem pewien okres, w którym nastąpiły znaczące zmiany funkcji i struktury funkcjonalnej dokonane pod wpływem jakiejś grupy czynników funkcjonalnych. Zmiany te na ogół mają swoje reperkusje w przestrzeni morfologicznej miasta i systemie osadniczym, do którego ono przynależy. Identyfikacja procesów stanowi specyficzną periodyzację funkcjonalną dziejów miasta, która w swej budowie może być zasadniczo odmienna od periodyzacji historycznej. Dokonanie takiej systematyki jest zabiegiem uogólniającym, który prowadzi do stworzenia empirycznego modelu transformacji funkcjonalnej konkretnego ośrodka miejskiego. Studia porównawcze takich modeli ewolucji funkcjonalnych kilku lub kilkunastu miast być

może poprowadzą nas do wykrycia tego, co w tych przemianach jest uniwersalne i powtarzalne w regionalnych i krajowym systemie osadniczym.

Ad 3. Czynniki funkcjonalne są źródłem wszelkich przeobrażeń funkcjonalnych miasta. Zmiany te uwidoczniają się w powstaniu nowych, zaniku starych oraz transformacji cech funkcji już istniejących. Wielkość poszczególnych funkcji, a także ich wzajemny stosunek i proporcje zmieniają się. Struktura funkcjonalna ulega permanentnej ewolucji od struktury jednorodnej do złożonej i odwrotnie (Jerczyński 1973). Fluktuacja funkcji i utworzonej przez nie struktury określa w ogólnej teorii systemu zasada aktualizacji. W tym programie można ją interpretować jako stałą możliwość zmiany funkcji dynamicznych w statyczne i odwrotnie oraz przechodzenie na zasadach kontynuacji jednych rodzajów funkcji w inne, określone w geografii pojęciem sukcesji funkcji (Suliborski 1983). Funkcje miasta obok czynników sprawczych są także głównym elementem identyfikującym proces przemian.

Ad 4. Funkcje i tworzona przez nie struktura funkcjonalna decydują o miejskich efektach przemian, czyli o rozwoju lub stagnacji społeczno-gospodarczej miasta. Zostają one spetryfikowane w formie materialnego zagospodarowania oraz w sferze świadomości społecznej. Efekty te odkładają się w przestrzeni miejskiej w postaci konkretnych obiektów, układów urbanistycznych i fizjonomicznych, organizacji (instytucji) stanowiąc względnie trwałe zapis dziejów funkcjonalnych ośrodka oraz tkwią w mniejszym lub większym stopniu w świadomości społecznej mieszkańców.

Efekty przemian funkcjonalnych warunkują również możliwości zaistnienia nowych czynników funkcjonalnych, rozpoczynających kolejny cykl przemian funkcjonalnych miasta.

W przedstawionej pracy podjęto próbę zarysowania koncepcji genetyczno-systemowej badań funkcji miast. Program ten eksponując czynnik czasu stanowi drogę poszukiwania uniwersaliów w procesach transformacji miast, oczywiście drogę bardzo daleką od doskonałości. Wykorzystując tę koncepcję zbadano dotychczas proces przemian funkcjonalnych Łodzi (Suliborski 1991, 1992), Białegostoku (Ambrożewska 1993) oraz Pabianic (Gajzler 1993). Badania empiryczne pozwalają na weryfikację założeń i dalszy rozwój koncepcji programu.

LITERATURA

- Ambrożewska E., 1992, *Przemiany funkcji Białegostoku i ich wpływ na miasto*, Maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, Łódź.
- Dziewoński K., 1962, *Zagadnienia typologii morfologicznej miast w Polsce*, Czasopismo Geograficzne, 12, s. 441–457.

- Gajzler M., 1983, *Przemiany funkcji Pabianic i ich wpływ na miasto*, Maszynopis pracy magisterskiej, Katedra Geografii Politycznej i Studiów Regionalnych UŁ, Łódź.
- Jerczyński M., 1973, *Zagadnienia bazy ekonomicznej większych miast w Polsce*, Prace Geograficzne 97, PAN.
- Maik W., 1988, *Refleksje dotyczące stanu i rozwoju geografii osadnictwa w Polsce, Problemy geografii osadnictwa i ludności*, Seria Geografia, 42, UAM, Poznań.
- Suliborski A., 1983, *Niektóre problemy badań funkcji miast w świetle podstawowych założeń koncepcji systemowej*, Acta Universitatis Lodzensis, Folia Geographica, 2.
- Suliborski A., 1992, *Geneza procesów przemian funkcji i struktury funkcjonalnej Łodzi*, Kronika m. Łodzi, 1, s. 77–86.
- Werwicki A., 1970, *Rozwój miast i osiedli miejskich jako wyraz ich funkcji*, Przegląd Geograficzny, 2, s. 267–281.